

سه «ریاض» در شرح صحیفه سجّادیه

باقر قربانی زرین *

چکیده: نگارنده در این گفتار، چهار کتاب در شرح صحیفه سجّادیه را می‌شناساند: ریاض العابدین نوشته بدیع الزمان قُهیایی، ریاض العارفین نوشته محمد دارابی، ریاض السالکین نوشته سید علی مدنی شیرازی، تعلیقات شیخ محمد تقی شریعتمداری بر ریاض العارفین. سه کتاب اول، به قرن یازدهم هجری قمری تعلق دارد و کتاب چهارم - که در حاشیه کتاب دوم آمده - به زمان حاضر. در این میان، ریاض السالکین - در هفت جلد - مبسوط‌ترین، مشهورترین و معتبرترین شرح صحیفه سجّادیه است که بحق، دانشنامه‌ای جامع از معارف دینی و ادبی است. ابعاد مختلف این کتابها در این گفتار، تبیین شده است.

کلید واژه‌ها: صحیفه سجّادیه (کتاب)، شروح / ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین علیه السلام (کتاب) / مدنی شیرازی، سید علی خان (۱۰۵۲ - ۱۱۲۰ هجری قمری) / ریاض العابدین فی شرح صحیفه زین العابدین علیه السلام (کتاب) / قُهیایی، بدیع الزمان (سده ۱۱ ه. ق.) / ریاض العارفین فی شرح صحیفه سید الساجدین علیه السلام (کتاب) / دارابی، محمد (سده ۱۱ ه. ق.) / تعلیقات ریاض العارفین (کتاب) / شریعتمداری، محمد تقی (معاصر).

درباره صحیفه سجّادیه، زبور آل محمد و انجیل اهل بیت علیهم السلام، دهها ترجمه و شرح و تعلیق نگاشته شده است،^(۱) که در این میان سه شرح با عنوان «ریاض» به زیور طبع آراسته شده است. در این نوشتار، این سه اثر معرفی، نقد و بررسی شده است.

۱- ریاض العابدین فی شرح صحیفه زین العابدین، از بدیع الزمان قهپائی (در گذشته سده یازدهم هجری) به کوشش فاضل محترم جناب، آقای حسین درگاهی، که سعی ایشان در احیاء فرهنگ مکتوب شیعه مشکور باد.

بدیع الزمان هرنندی قهپائی، فقیه، محدّث و شیخ الاسلام یزد در دوران شاه عباس صفوی بود^(۲) و مشهور به بدیع هرنندی است.^(۳) وی از شاگردان شیخ بهایی (در گذشته ۱۰۳۰ ق) بوده و اجازه‌ای از وی دارد که آقا بزرگ طهرانی از آن یاد کرده است.^(۴) در تمامی منابعی که شرح حال قهپائی در آنها آمده از ترجمه و شرح فارسی وی بر صحیفه سجّادیه یاد شده است.

این کتاب که به گفته مؤلف آن^(۵) شرحی است در لباس ترجمه و ترجمه‌ای است در ضمن شرح، به نام شاه صفی اول (در گذشته ۱۰۵۲ ق) نوشته شده است.^(۶)

نخست مقدمه صحیفه سجّادیه ترجمه و شرح شده است (ص ۸-۷۴) و سپس ترجمه و شرح دعا‌های صحیفه آمده است. شیوه مؤلف آن بوده که نخست جمله عربی را نقل کند و سپس به ترجمه و توضیح واژگان جمله پردازد. بیشتر توضیحات درباره واژگان است (مانند ص ۴۳۱، ۷۰۶) ولی مسائل صرفی و نحوی نیز در حد لازم آمده است (مانند ص ۷۵-۷۸) و گاه به مسائل بلاغی نیز اشارت رفته است (از جمله در ص ۴۶۲، مبحث استعاره). نشر مؤلف در دیباچه کتاب مسجّع است ولی در ترجمه و شرح دعاها از نشر مرسل استفاده کرده است، و در ترجمه عبارتهای عربی لفظ «مر» را فراوان به کار برده است (از جمله در

۱- ر.ک: نسخه‌های خطّی، شروح و ترجمه‌های صحیفه سجّادیه، از سید محمد حسین حکیم.

۲- ریحانة الادب، ج ۱، ص ۲۴۳.

۳- اعیان الشیعه، ج ۳، ص ۵۵۰؛ اعلام الشیعه (الروضة النضرة فی علماء المائة الحادیة عشرة)، ص ۸۰.

۴- اعلام الشیعه، همانجا؛ الذریعه، ج ۱، ص ۲۳۷. ۵- ریاض العابدین، ص ۱۱.

۶- همان، ص ۱۰.

ص ۶۱۶، ۶۷۶). گاه به مناسبت وارد مباحث کلامی شده است (از جمله در ص ۱۵۸، مبحث بقای نفس بعد از خراب بدن) ولی در شرح عبارتهای صحیفه، بیشتر از متون روایی سود برده است (از جمله در ص ۴۳۸، ۴۷۱، ۶۴۸) و گاه در شرح عبارتهای صحیفه، مباحث مبسوطی ارائه داده است (از جمله در ص ۴۶۹-۴۷۳ «شرح معنای گناه کبیره: ص ۶۰۳-۶۰۸ در مباحث فلکی و اجرام سماوی) مؤلف در نقل عبارتهای صحیفه، از نسخه ابن سکون بهره برده است (از جمله در ص ۷۰۱، ۷۳۴، ۷۳۵). در پانوشتهای کتاب، منابع اکثر منقولات متن آمده است، و گاه ترجمه‌های مؤلف تصحیح شده است (از جمله در پانوشت ص ۲۵۲، ۵۳۳۳) ولی منبع پاره‌ای از مطالب متن در پانوشت نیامده است از جمله در ص ۲۹۹ مطلب منقول از شرح الارشاد شهید ثانی؛ ص ۳۰۷، ۳۰۸ مطالب منقول از شیخ کفعمی؛ ص ۶۹۳ مطلب منقول از عُدَّة الداعی ابن فهد؛ در ص ۳۴۷ نیز دو بیت گلستان سعدی^(۱) بی ذکر منبع آمده است.

در تصحیح متن کتاب از نسخه‌های آ، ب، ج استفاده شده است ولی شگفتا! و افسوس که هیچ‌یک از نسخه‌ها معرفی نشده‌اند و کلمه‌ای نیز راجع به زندگانی قهپائی گفته نشده است و اصلاً کتاب بدون مقدمه مصحح چاپ شده است و شیوه کار مصحح محترم نیز مجهول مانده است. در پایان کتاب نیز، هیچ فهرستی نیامده و این نقیصه‌ای بزرگ می‌باشد که امید است در چاپهای بعدی اصلاح شود.

۲- ریاض العارفين فی شرح صحیفة سید الساجدین، از محمدبن محمد دارابی، با تصحیح جناب آقای حسین درگاهی و با تعلیقات عالمانه فقیه فرزانه، حضرت استادی جناب شیخ محمدتقی شریعتمداری (دام عزه).

مؤلف کتاب از دانشمندان سده یازدهم هجری است. به تعبیر تذکره نصرآبادی «طالب علم متفحی است... و در هر علم آگاهی دارد.»^(۲) حزین لاهیجی (درگذشته ۱۱۸۰ق) او را «استاد العلماء و اسوة العرفا و آشنا به مذاق عرفا» دانسته و تخلص او را در شعر، «عارف» ذکر کرده است.^(۳) در جوانی از محضر شیخ بهایی دانش اندوخته است

۱- باب دوم، ص ۱۰۰. ۲- تذکره نصرآبادی، ص ۲۷۰، ۲۷۱.

۳- تذکره الماصرین، ص ۱۱۱، ۱۱۲.

و صاحب فتوا و اهل ریاضت بوده است و در شعر، علاوه بر «عارف» تخلص «شاه» نیز داشته است.^(۱) نمونه‌ای از اشعار او نیز در «کاروان هند»^(۲) آمده است.

آقا بزرگ طهرانی نام کتاب را «ریاض العارفين في شرح صحيفة سيد المتقين» آورده است.^(۳)

کتاب، پس از مقدمه مصحح، با خطبه‌ای به قلم شاگرد دارابی، سید علی بن سید علاء الدوله از نوادگان قاضی نور الله شهید، آغاز می‌شود.^(۴) دارابی نیز شرح خود را به سلطان حسین صفوی تقدیم داشته است.^(۵) وی نسخه‌های صحیفه سجادیه را، که در شرح خود از آنها سود برده، معرفی کرده است.^(۶) تاریخ فراغت از شرح نیز ۱۰۸۳ ذکر شده است.^(۷) کتاب به زبان عربی و شیوه شرح، مزجی است. شارح، مقدمه صحیفه سجادیه را شرح نداده است و «الروضه الاولى» را به شرح دعای اول صحیفه اختصاص داده است. وی در شرح خود از شرح صحیفه سجادیه میرداماد بسیار استفاده کرده و گاه عین عبارتهای آن را آورده است.^(۸) شارح به اختلاف نسخه‌های صحیفه سجادیه توجه داشته و در شرح خود، اختلاف نسخه‌های متن صحیفه سجادیه ابن ادریس، شیخ کفعمی، شهید ثانی و شیخ بهایی را نیز آورده است، و از نسخه شیخ بهایی به «ام النسخ» تعبیر کرده است (ر.ک: ریاض العارفين، ص ۱۳، ۲۲۹، ۳۰۰، ۳۱۳، ۳۴۵، ۳۸۰، ۴۴۳، ۴۶۸، ۵۸۶).

کتاب از جهت مباحث ادبی اثری پرمایه است. مباحث لغوی در بیشتر صفحات کتاب به چشم می‌خورد و مباحث صرفی، نحوی و بلاغی نیز به مناسبت در شرح آمده است (برای نمونه ر.ک: ریاض العارفين، ص ۱۵-۱۷، ۹۱، ۴۰۰، ۴۲۰ برای مباحث صرفی و نحوی؛ و در مباحث بلاغی؛ «تکرار» ص ۳۴۶؛ «مجاز عقلی» ص ۳۹۴؛ «استعاره» ص ۳۰۱، ۵۱۱، ۵۷۸؛ «تشبیه مضمّر» ص ۶۸۴؛ «تخیل» ص ۶۸۵). نکته جالب آنکه گاهی اوقات شارح برای توضیح واژگان از الفاظ فارسی استفاده کرده و گاهی ابیاتی نیز به فارسی نقل کرده است (ر.ک: ریاض العارفين،

۱- کاروان هند، ج ۲، ص ۸۵۱، ۸۵۲

۲- از ص ۸۵۲ تا ۸۵۴

۳- الذریعه، ج ۱۱، ص ۳۳۰

۴- ریاض العارفين، ص ۶-۱۰

۵- همان، ص ۱۴

۶- همان، ص ۱۲-۱۳

۷- همان، ص ۷۳۸

۸- همان، ص ۳ (مقدمه تحقیق).

ص ۱۲۷، ۱۴۹، ۳۶۱، ۳۸۱، ۴۰۱، ۵۸۸، ۶۸۴). و گاهی اوقات، شرح، صحیفه عرفانی به خود می‌گیرد و شارح، وارد مباحث عرفانی می‌شود (از جمله در ص ۱۹۵، ۵۳۵، ۵۴۳ (پاورقی ۱)، ۶۳۶) و گاه برخی مباحث را به تفصیل مورد بررسی قرار می‌دهد (از جمله مبحث نجوم و مذموم بودن آن را در ص ۵۳۸۷-۵۳۹).

حواشی توضیحی کتاب بر چند دسته است: بخشی از شارح مرحوم است که با رمز «منه مدّ ظلّه» مشخص گشته است و شامل برخی توضیحات لغوی (از جمله در ص ۴۳، پاورقی ۱؛ ص ۲۸۴، پاورقی ۲)؛ مباحث نحوی (از جمله در ص ۴۳، پاورقی ۲؛ ص ۸۸، پاورقی ۱)؛ توضیح برخی عبارتهای متن (از جمله در ص ۹۳، پاورقی ۳؛ ص ۳۰۴، پاورقی ۲)؛ نقل گفته‌های استاد خود، شیخ بهایی (از جمله در ص ۷۸، پاورقی ۲)؛ برخی مباحث کلامی و فلسفی (از جمله در ص ۱۹، پاورقی ۳؛ ص ۳۷۸، پاورقی ۱ و ۲؛ ص ۳۷۹، پاورقی ۱ و ۲؛ ص ۵۹۵، پاورقی ۲).

دسته دوم حواشی از مرحوم سید علی است که خطبه کتاب را نیز نگاشته است و این حواشی بسیار اندک است (از جمله در ص ۱۷۳، پاورقی ۱).

دسته سوم حواشی که بر ارزش علمی کتاب بسی افزوده است به قلم علامه شیخ محمد تقی شریعتمداری (مدّ ظلّه) است که با دقت و تیزبینی نگاشته شده و حاکی از جامعیت نویسنده آنهاست. تعلیقات جناب علامه شریعتمداری بر چند قسم است: الف) توضیحات لغوی (از جمله در ص ۱۹۹، پاورقی ۱؛ ص ۲۱۴، پاورقی ۱ و ۲؛ ص ۴۴۴، پاورقی ۱ و ۳) ب) توضیحات نحوی (از جمله در ص ۱۷۳، پاورقی ۴؛ ص ۱۸۶، پاورقی ۲؛ ص ۴۵۳، پاورقی ۱) ج) توضیح و رفع توهم از عبارتهای متن کتاب (از جمله در ص ۳۴۶، پاورقی ۱؛ ص ۳۶۶، پاورقی ۱؛ ص ۵۳۳، پاورقی ۱)

در بسیاری از این موارد جناب شریعتمداری از «ریاض السالکین» سید علی خان مدنی سود برده و گاهی پس از نقل عبارتهای سید در «ریاض السالکین» آن گفته‌ها را نقد کرده و نظر خویش را نگاشته است (از جمله در ص ۵۰۰، پاورقی ۲؛ ص ۵۴۹، پاورقی ۲؛ ص ۶۰۱، پاورقی ۲؛ ص ۶۱۶، پاورقی ۱).

د) ایراد بر مطالب کتاب با دلایل متقن (از جمله در ص ۸۱، پاورقی ۱؛ ص ۱۲۸، پاورقی ۱؛ ص ۱۷۳، پاورقی ۲ و ۴؛ ص ۳۴۷، پاورقی ۱؛ ص ۶۳۶، پاورقی ۲).

ه) پاورقی‌های مبسوط شیخنا العلامة شریعتمداری که حاوی مباحث دقیق تفسیری، روایی، کلامی و فلسفی است؛ از جمله در ص ۲۱، پاورقی ۲ (بحث تفویض)؛ ص ۳۲۷، پاورقی ۱ (بحث روایی)؛ ص ۳۷۶ - ۳۷۸، پاورقی ۱ (بحث وحدانیت پروردگار)؛ ص ۳۸۳ - ۳۸۴، پاورقی ۳ (بحث مقسوم بودن رزق و طلب آن)؛ ص ۴۹۵، پاورقی ۱ (بحث تجسم اعمال)؛ ص ۵۴۵ - ۵۴۷، پاورقی ۲ (بحث تفسیری)؛ ص ۵۹۷، پاورقی ۳ (بحث صفات پروردگار)؛ ص ۶۳۳ - ۶۳۵، پاورقی ۱ (بحث استدراج) و... در نگاه کلی، کتاب دارای مباحث ارزشمندی است، ولی نبود فهرستهای تفصیلی در انتهای کتاب، یافتن مطالب آن را دیر یاب کرده است و این نقیصه‌ای است که دامنگیر این کتاب نیز شده است، امید است در چاپهای بعدی این نقیصه جبران گردد.

۳- ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین (علیه السلام)، از سید علی خان حسینی حسینی مدنی شیرازی (۱۰۵۲ - ۱۱۲۰ ق)، به تحقیق فاضل محترم، جناب آقای محسن حسینی امینی، در ۷ ج.

این کتاب، مبسوط‌ترین شرح صحیفه سجادیه به زبان عربی است، و مؤلف آن، سید علی خان مدنی، از بزرگترین دانشمندان شیعه در سده یازدهم و دوازدهم هجری است. شیخ حرّ عاملی (درگذشته ۱۱۰۴ ق) او را «عالم فاضل ماهر ادیب شاعر» دانسته و کتاب «سلافة العصر فی محاسن اعیان العصر» او را نیکو دانسته و گفته که در تألیف خود، امل الآمل، از آن بسیار نقل کرده است.^(۱) و صنعانی (درگذشته ۱۱۲۱ ق) گفته که «ذکر فضله هو المثل السائر».^(۲) بسیاری از شرح حال نگاران، جامعیت علمی سید علی خان را ستوده‌اند.^(۳) تاریخ درگذشت وی را ۱۱۱۷،^(۴) ۱۱۱۸،^(۵) ۱۱۱۹^(۶) گفته‌اند ولی مشهور ۱۱۲۰ است.^(۷) محمدبن علی شوکانی (درگذشته ۱۲۵۰ ق) نیز گفته که بر تاریخ

۱- همانجا. ۲- نسمة السحر بذكر من تشیع و شعر، ج ۲، ص ۴۵۲.

۳- از جمله: روضات الجنات، ج ۴، ص ۳۹۴؛ ریحانة الادب، ج ۲، ص ۹۰ - ۹۴.

۴- تاریخ آداب اللغة العربیة، ج ۳، ص ۲۹۸؛ ایضاح المکنون، ج ۱، ستون ۱۴۴.

۵- ریاض العلماء، ج ۳، ص ۳۶۷. ۶- الاعلام، ج ۴، ص ۲۵۸.

۷- ر. ک: الغدير، ج ۱۱، ص ۳۵۰.

وفات سید علی خان دست نیافته است.^(۱)

سید علی خان مدنی دارای تألیفات بسیار سودمندی است که در منابع پیش گفته بدانها اشارت رفته است؛ کتاب «انوار الربیع فی انواع البدیع» وی به گفته استاد شفیعی کدکنی: یکی از وسیع‌ترین کتابهای بدیع در ادبیات اسلامی است.^(۲) کتاب «ریاض السالکین» سید علی خان تحسین دانشمندان را برانگیخته است تا بدانجا که آن را «بی نظیر» گفته‌اند^(۳) و تألیف آن را حاکی از وسعت اطلاعات علی سید علی خان دانسته‌اند.^(۴)

به گفته آقا بزرگ طهرانی نام کتاب ابتدا «ریاض الصالحین» بوده و در اجازه‌ای که سید علی خان در سال ۱۱۰۹ ق به میرزا ابراهیم بن مراد حسنی حسینی داده نام کامل کتاب را «ریاض الصالحین فی شرح صحیفه سید العابدین» ذکر کرده است، سپس نام آن را به «ریاض السالکین» تغییر داده است.^(۵) نکته دیگر در تسمیه کتاب آنکه مؤلف، نام کتاب را «ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید العابدین» آورده،^(۶) ولی کتاب با عنوان «ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین» در ۷ جلد به چاپ رسیده است.

به گفته مؤلف، شرح صحیفه در سال ۱۰۹۴ ق آغاز و در سال ۱۱۰۶ ق به پایان رسیده است و جمعاً تألیف آن ۱۲ سال به طول انجامیده است.^(۷) به گفته میرزا عبدالله افندی، سید علی خان گفته‌های شارحان را آورده ولی از گفته‌های شیخ بهایی جانبداری بیشتری کرده است.^(۸) سید علی خان می‌گوید: شیخ بهایی شرح صحیفه خود را «حدیقه هلالیه» پرداخته، پس نام «حدائق» مجازی است.^(۹) سید علی خان شرح خود

۱- البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، ج ۱، ص ۴۲۹.

۲- صور خیال، در شعر فارسی، ص ۱۳۳.

۳- ر.ک: نزهة الجلیس، ج ۱، ص ۳۲۲؛ تذکرة المعاصرین، ص ۹۹؛ اعیان الشیعه، ج ۸، ص ۱۵۲؛ الغدیر، ج ۱۱،

ص ۳۴۷-۳۴۸. ر.ک: ریاض العلماء، ج ۳، ص ۳۶۶؛ سفینه البحار، ج ۳، ص ۶۱۹.

۵- الذریعه، ج ۱۱، ص ۳۲۶-۳۲۷. ۶- ریاض السالکین، ج ۱، ص ۴۵.

۷- همان، ج ۷، ص ۴۳۹. ۸- ریاض العلماء، ج ۳، ص ۳۶۶.

۹- ریاض السالکین، ج ۱، ص ۴۴-۴۵.

را با ذکر ۵ حدیث در فضایل امیرالمؤمنین علیه السلام آغاز کرده و این احادیث را با اسناد خود از پدرش و... از ائمه اطهار علیهم السلام از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل کرده است. وی نام این احادیث را «الاحادیث بالآباء» گذارده است. (۱) سپس قصیده‌ای را که خود سروده است در مدح حضرت علی علیه السلام آورده است. (۲) جالب آنکه سید علی خان پس از آوردن این قصیده، ۲۵ کلمه قصار خود را با عنوان «من الفصول القصار لراقمه علی صدر الحسینی» آورده است. (۳)

ویژگی‌های ریاض السالکین:

بحق، ریاض السالکین یک دانشنامه ادبی و معارف دینی است و ذکر ویژگی‌های آن در این مختصر گنجاندن بحر در کوزه است ولی حکایت تشنگی و چشیدن آب دریاست بجای کشیدن آن.

الف) ویژگی‌های ادبی، شامل:

۱- مباحث فراوان لغوی بدین قرار:

۱- ۱) ذکر معانی واژگان کلیدی هر دعاء مانند: ج ۲، ص ۱۹ (واژه تقصیر)؛ ج ۲، ص ۴۷۸ (واژه مُعیل)؛ ج ۷، ص ۳۶۱ (واژه حظّ)؛ ج ۷، ص ۴۳۹ (واژه شوق).
 ۲- ۱) ذکر وجه اشتقاق واژگان، مانند: ج ۱، ص ۳۵۱-۳۵۲ (واژه ملانکه)؛ ج ۱، ص ۴۱۸-۴۲۰ (واژه صلاة)؛ ج ۴، ص ۱۹۴ (واژه حوراء)؛ ج ۶، ص ۱۰-۱۲ (واژه رمضان)

۳- ۱) فرق میان واژگان مترادف، مانند: ج ۱، ص ۱۵۰، ۲۹۰ (فرق میان العالم و السنة)؛ ج ۱، ص ۳۷۲ (فرق میان عمل و صنع)؛ ج ۲، ص ۵۱۵-۵۱۶ (فرق میان عفو و مغفرت)؛ ج ۳، ص ۱۵۵ (فرق میان ذنب و خطیئه)؛ ج ۴، ص ۱۱۵-۱۱۶ (فرق میان غفلت و نسیان).

۲- مباحث صرفی، مانند بحث از اعلال کلمه در ج ۱، ص ۴۶۶؛ بررسی وزن کلمه

- جبروت درج ۴، ص ۳۱؛ مباحث مربوط به همزه درج ۴، ص ۲۵۲.
- ۳- مباحث نحوی، مانند مبحث تضمین در نحو درج ۱، ص ۶۱-۶۲؛ دلیل نام‌گذاری فاء فصیحه درج ۱، ص ۳۶۸؛ بحث تفصیلی درباره‌ی ادا درج ۵، ص ۱۱۹-۱۲۰.
- ۱-۳ نقل اختلاف نظر نحویان و داوری میان آنان از جمله درج ۲، ص ۱۱۹-۱۲۰؛ ج ۴، ص ۴۴۰-۴۴۲.
- ۲-۳ مخالفت با برخی مباحث نحویان با استناد به متن صحیفه سجادیه، از جمله در ج ۱، ص ۳۹۱، ۴۲۶-۴۲۷.
- ۳-۳ مؤلف درباره‌ی از مباحث ادبی به کتاب شرح صمدیه خود، الحدائق الندیة فی شرح الصمدیه، ارجاع می‌دهد، از جمله درج ۱، ص ۳۶۸؛ ج ۴، ص ۲۵۲.
- ۴- مباحث بلاغی، مانند مبحث اقتباس و تضمین درج ۱، ص ۲۹۷-۲۹۹؛ باب تکمیل درج ۱، ص ۳۸۸؛ مبحث قصر درج ۱، ص ۳۹۰ و ج ۲، ص ۳۱۳؛ مبحث استعاره درج ۲، ص ۱۰۳-۱۰۴ و ج ۶، ص ۱۲۱-۱۲۳؛ مجاز عقلی درج ۲، ص ۲۳۰ و ج ۴، ص ۴۷۸؛ کنایه درج ۱، ص ۳۱۷-۳۱۸؛ تجرید درج ۲، ص ۴۷۸-۴۷۹؛ حقیقت و مجاز درج ۴، ص ۱۰۰-۱۰۱؛ تشبیه درج ۶، ص ۱۶۳-۱۶۴.
- ۵- استفاده فراوان از اشعار:
- ۱-۵ در شرح مباحث لغوی و نحوی، از جمله درج ۱، ص ۳۹۴، ۳۹۵، ۵۰۱.
- ۲-۵ در بیان معانی و مضامین، از جمله درج ۳، ص ۴۱۸-۴۲۰ در بحث از عزت نفس، غنا و بخل.
- ب) مباحث مربوط به قرآن و علوم قرآنی و حدیث و رجال:
- ۱- تفسیر و تبیین بسیاری از آیات قرآن در ضمن شرح ادعیه، از جمله درج ۲، ص ۴۸، ۶۰-۶۱؛ ج ۶، ص ۲۳۰-۲۳۱.
- ۲- بحث در تفسیر و تأویل، از جمله درج ۵، ص ۴۳۳-۴۳۵.
- ۳- مباحث علوم قرآنی مانند بحث از واژه قرآنی و قرائات سبع درج ۵، ص ۳۸۹-۳۹۴؛ بحث از محکم و متشابه درج ۵، ص ۴۲۱-۴۲۸.

- ۴- اصطلاحات علم الحدیث درج ۱، ص ۵۴، ۶۱، ۶۷.
- ۵- مباحث رجالی در شرح اسناد صحیفه سجادیه درج ۱، ص ۶۳- ۶۶، ۶۸، ۱۹۸- ۱۹۹.

ج) مباحث کلامی، حکمی و عرفانی:

- ۱- مباحث کلامی مانند: مبحث امامت و دیدگاه زیدیه درج ۱، ص ۹۱؛ علم امام علیه السلام درج ۱، ص ۹۷؛ اولیت پروردگار درج ۱، ص ۲۳۷- ۲۳۸؛ رؤیت خداوند درج ۱، ص ۲۴۵- ۲۵۴؛ مشیت و اراده پروردگار درج ۱، ص ۲۶۴- ۲۶۹؛ بحث ثوابت و عقاب درج ۱، ص ۲۹۳- ۲۹۶؛ توحید درج ۱، ص ۳۲۲- ۳۲۵؛ تجسم اعمال و برزخ و عام اشباح درج ۱، ص ۳۳۲- ۳۳۸؛ بحث شفاعت درج ۱، ص ۴۹۶- ۵۰۰؛ حقیقت ایمان درج ۳، ص ۲۶۶- ۲۷۹؛ عصمت انبیاء و ائمه علیهم السلام درج ۲، ص ۴۷۱- ۴۷۴؛ استعمال صیغه مبالغه در صفات پروردگار درج ۴، ص ۲۷۷- ۲۷۸؛ رسالت و امامت از دیدگاه عقل و نقل درج ۶، ص ۳۹۱- ۳۹۵.

۱- ۱) حلّ برخی ایرادات کلامی مانند: الرضا بالشیء، لا ینافی الدعاء درج ۳، ص ۶۶؛ زیارت قبر پیامبر و امامان علیهم السلام درج ۴، ص ۱۷- ۱۸.

۲- مباحث حکمی: مانند بحث فلسفی واجب الوجود درج ۵، ص ۲۱.

۱- ۲) نقل مطالب حکما درباره «ریاح» درج ۲، ص ۵۴؛ «حرکت و سکون» درج ۲، ص ۲۱۸؛ «عبادت» درج ۲، ص ۲۴۵- ۲۴۶.

۳- نقل مطالب عارفان، از جمله درج ۲، ص ۱۲۷ (بحث خوف و رهبة)؛ ج ۳، ص ۱۳۲ (هیبت)؛ ج ۳، ص ۲۸۲ (نیت)؛ ج ۴، ص ۴۶- ۴۷ (روح)

د- مباحث فقهی، مانند ج ۵، ص ۱۱- ۱۲ (نماز شب)، ج ۶، ص ۵۵- ۵۷ (صله رحم)

ه- مباحث جغرافیایی و نجومی، مانند ج ۴، ص ۲۲۱- ۲۲۶؛ ج ۵، ص ۵۱۷- ۵۲۱. و- طرح تفصیلی برخی مباحث همچون: بحث استنظار شیطان و دیدگاه معتزله و اشاعره درباره آن درج ۵، ص ۴۶- ۵۲؛ استخاره و انواع آن درج ۵، ص ۱۲۶- ۱۴۴؛ صحابی و مراتب صحابه درج ۲، ص ۹۴- ۹۸، ۱۰۸- ۱۰۹.

ز - ذکر گفته‌های بزرگان از جمله خواجه‌نصیرالدین طوسی در ج ۲، ص ۱۲۷؛ ج ۳، ص ۱۳۰، ۲۷۵ و شیخ بهایی در ج ۲، ص ۱۸۹، ۲۴۰، ۳۶۹ - ۳۷۰.

مرحوم مؤلف در ضمن مباحث خود به صدها آیت و روایت استشهاد جسته است.^(۱) مصحح محترم کتاب برای تصحیح آن رنج فراوانی برده که سعیش مشکور باد، ولی نقیصه‌ای که در چاپ کتاب به چشم می‌آید عدم اعراب‌گذاری متن دعای صحیفه و عدم اعراب‌گذاری اشعار و ادبیات است، برخی آیات قرآن نیز که اعراب‌گذاری شده اعراب آن به طور اشتباه چاپ شده است. از جمله در ج ۱، ص ۳۳۳ آیه شریفه «إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ» به شکل «إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ» چاپ شده است.

خوشبختانه در آخر هر یک از مجلدات هفت‌گانه «ریاض السالکین» برخی فهرستهای کارآمد موجود است و فهرستهای تکمیلی که جداگانه با عنوان «فهارس ریاض السالکین» به کوشش جناب شیخ محمد حسین مظفر به چاپ رسیده، دسترسی به مطالب کتاب را آسان کرده است. برخی از نتایجی که جناب مظفر در فهرست خود بدانها اشاره کرده جهت مزید فایده ذکر می‌گردد:

۱ - در توضیح معانی واژگان، اعتماد سیدعلی‌خان بیشتر بر راغب اصفهانی است.^(۲)

۲ - اعتماد سیدعلی‌خان از میان تفاسیر عامه، بیشتر بر تفسیر قاضی بیضاوی است.^(۳)

۳ - از میان مجموعه‌های روایی، اعتماد سیدعلی‌خان بیشتر بر کتاب شریف «کافی» است.^(۴)

۴ - از میان فرهنگهای لغت، اعتماد مؤلف بیشتر بر «قاموس» فیروزآبادی است.^(۵)

۵ - به مصداق «انَّ الْجَوَادَ قَدْ يَكْبُو» مرحوم سیدعلی‌خان در پاره‌ای از مسائل لغوی و

۱ - برای آگاهی از آنها ر.ک: فهارس ریاض السالکین، ج ۱، ص ۱۰۴، ۱۲۶، ۱۵۶ - ۱۵۸، ۱۵۹ - ۲۳۱.

۲ - همان، ج ۲، ص ۷۲۰. ۳ - همان، ج ۲، ص ۷۱۹. ۴ - همان، ج ۲، ص ۷۲۳.

۵ - همان، ج ۲، ص ۷۲۲.

برخی تعریف‌ها و ذکر پاره‌ای ابیات و انتساب روایات به معصومان علیهم‌السلام دچار لغزش‌هایی شده که جناب مظفر در خاتمه فهرس خود بدانها اشارت کرده است. (۱)
امثال، قصص و حکایات نیز سهمی وافر در کتاب «ریاض السالکین» ایفا می‌کنند. (۲)
با نگاهی به فهرست کتابها و منابع «ریاض السالکین» (۳) می‌توان به گستره کار مرحوم سیدعلی خان پی برد.

به واقع «ریاض السالکین» بوستانی است که سالکان را ره می‌نماید و در سایه سار دعا‌های حضرت سجاد علیه‌السلام فرشیان زمین را به عرش برین می‌رساند و مبتدیان و منتهیان را به کار می‌آید. بدان امید که همگان از نسیم این بوستان بهره‌ور گردیم. آمین.

فهرست منابع و مصادر :

- الاعلام، خیرالدین زرکلی، دارالعلم للملایین، بیروت ۱۹۹۹.
- اعلام الشيعة (الروضة النضرة في علماء المائة الحادية عشرة)، آقا بزرگ طهرانی، بیروت ۱۴۱۱ / ۱۹۹۰.
- اعیان الشیعه، سید محسن امین، تحقیق سید حسن امین، بیروت ۱۴۰۳ / ۱۹۸۳.
- امل الآمل، شیخ حرّ عاملی محمدبن حسن، تحقیق سید احمد حسینی، قم ۱۳۶۲ ش.
- ایضاح المکنون فی الذایل علی کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، اسماعیل پاشا بغدادی، استانبول ۱۳۶۴ / ۱۹۴۵.
- البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، محمدبن علی شوکانی، دارلمعرفه، بیروت (بی تا).
- تاریخ آداب اللغة العربية، جرجی زیدان، بیروت ۱۹۷۸.

۱- همان، ج ۲، ص ۷۱۸-۷۳۳.

۲- همان، ج ۱، ص ۵۷۲-۵۷۶ (فهرست امثال)؛ ج ۱، ص ۶۲۲-۶۳۰ (فهرست قصص، حکایات و لطائف).

۳- همان، ج ۱، ص ۵۳۲-۵۵۲.

- تذكرة المعاصرين، محمد على حزين لاهيجي، تصحيح معصومة سالک، دفتر نشر ميراث مکتوب، تهران ۱۳۷۵.
- تذكرة نصرآبادي، محمد طاهر نصرآبادي، به کوشش احمدبن مدقق يزدي، انتشارات دانشگاه يزدي ۱۳۷۹.
- الذريعة الي تصانيف الشيعة، آقا بزرگ طهراني، بيروت ۱۴۰۳.
- رياض السالكين في شرح صحيفة سيّد الساجدين عليه السلام، سيد علي خان مدني شيرازي، تحقيق سيد محسن حسيني اميني، چاپ چهارم، قم ۱۴۱۵.
- رياض العابدين في شرح صحيفة زين العابدين عليه السلام، بديع الزمان قهپائي، به کوشش حسين درگاهي، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامي، تهران ۱۳۷۴.
- رياض العارفين في شرح صحيفة سيّد الساجدين عليه السلام، محمدبن محمد دارابي، با تعليقات شيخ محمد تقی شريعتمداري، تحقيق حسين درگاهي، سازمان اوقاف و امور خيريه، اسوه، تهران ۱۳۷۹.
- رياض العلماء و حياض الفضلاء، ميرزا عبدالله افندي اصفهاني، تحقيق سيد احمد حسيني، قم ۱۴۰۱.
- ريحانة الادب، محمد علي مدرس تبريزي، انتشارات خيام، تهران ۱۳۷۴ ش.
- روضات الجنات في احوال العلماء و السادات، محمدباقر موسوي خوانساري، تحقيق اسدالله اسماعيليان، قم ۱۳۹۱.
- سفينة البحار و مدينة الحكم و الآثار، شيخ عباس قمي، تحقيق مجمع البحوث الاسلامية، انتشارات آستان قدس رضوي مشهد ۱۴۱۸.
- صور خيال در شعر فارسي، محمدرضا شفيعي كدكني، انتشارات آگاه، تهران ۱۳۷۲.
- الغدير في الكتاب و السنة والادب، عبدالحسين اميني نجفي، دارالكتاب العربي، بيروت ۱۳۸۷ / ۱۹۶۷.
- فهارس رياض السالكين، شيخ محمد حسين مظفر، مؤسسة النشر الاسلامي، قم ۱۴۱۹.

- کاروان هند، احمد گلچین معانی، آستان قدس رضوی، مشهد ۱۳۶۹.
- گلستان سعدی، با تصحیح و توضیح دکتر غلامحسین یوسفی، انتشارات خوارزمی، تهران ۱۳۶۹.
- نزهة الجلیس و منیة الادیب الأتیس، سیدعباس موسوی مکی، مطبعة الحیدریه، نجف اشرف ۱۳۸۷ / ۱۹۶۷.
- نسخه‌های خطی، شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه، سید محمد حسین حکیم، انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی، قم ۱۳۸۲ ش.
- نسمة السحر بذكر من تشیع و شعر، یوسف بن یحیی صنعانی، تحقیق کامل سلمان جبوری، بیروت ۱۴۲۰ / ۱۹۹۹.